

DE FILOSOFIE VAN WITTGENSTEIN

EEN HOORCOLLEGE OVER ZIJN
WERKEN *TRACTATUS LOGICO-
PHILOSOPHICUS* EN *FILOSOFI-
SCHE ONDERZOEKINGEN*

door Jean Paul Van Bendegem

Inhoudsopgave

[Jean Paul Van Bendegem](#)

College 1. De biografie van Ludwig Wittgenstein en een eerste kennismaking met zijn werk

[H1. Een beknopte biografie](#)

[H2. Een eerste kennismaking met de *Tractatus Logico-Philosophicus*](#)

[H3. Een eerste kennismaking met de *Filosofische Onderzoekingen*](#)

College 2. Een eerste uitdieping van de *Tractatus Logico-Philosophicus*

[H4. De aanvang van de *Tractatus* tot aan de introductie van de beelden](#)

[H5. Van de beelden naar de aankondiging van de waarheidstafels](#)

College 3. Een verdere uitdieping van de *Tractatus Logico-Philosophicus*

[H6. De waarheidstafels en de impact op het filosofische denken](#)

[H7. De filosofische exploratie gaat nu echt goed van start](#)

H8. De opdracht van de filosoof en het grote zwijgen

College 4. Een eerste uitdieping van de *Filosofische Onderzoeken*

H9. Aanloop: de impact van de *Tractatus* op het filosofische denken

H10. De vorm van de *Filosofische Onderzoeken*

H11. *Filosofische onderzoeken* uitgediept

H12. Verdere exploratie van de *Filosofische Onderzoeken*

College 5. Een verdere uitdieping van de *Filosofische Onderzoeken*

H13. Nog verdere exploratie van de *Filosofische Onderzoeken*

H14. Nog weer verdere exploratie van de *Filosofische Onderzoeken*

H15. Afronding zonder aankomst van de exploratie van de *Filosofische Onderzoeken*

H16. De impact van de *Filosofische Onderzoeken* op de huidige filosofie

Aanbevolen literatuur

Jean Paul Van Bendegem

Prof. dr. Jean Paul Van Bendegem (1953) is filosoof en wiskundige. Thans is hij emeritus hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel. Van 2005 tot en met 2009 was hij decaan van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte aan de VUB. Hij is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie (www.vub.ac.be/CLWF/) waarvan hij directeur was. Hij is nog steeds de uitgever van het logica-tijdschrift *Logique et Analyse*. Van zijn hand verschenen diverse werken, waaronder *Over wat ik nog wil schrijven*, *Hamlet en entropie*, *De vrolijke atheïst*, *Elke drie seconden* en *Verdwaalde stad*. Samen met Ignaas Devisch schreef hij *Doordenken over doodoeners* en tezamen met Caroline Pauwels en Pat Donnez, het interviewboek *Wonderlust*.

De Corridor

Dit hoorcollege is tot stand gekomen i.s.m. De Corridor. De Corridor is een multifunctionele ruimte in Wetteren, België, die gelegenheid biedt tot bijeenkomsten van allerlei aard. De meeste events hebben een culturele en educatieve inslag.

Voor meer informatie: <http://www.decorridor.be>

Synopsis van het hoorcollege De filosofie van Wittgenstein

College 1. De biografie van Ludwig Wittgenstein en een eerste kennismaking met het werk

H1. Een beknopte biografie

Het is niet zonder belang om een idee te hebben van het leven van Wittgenstein en meer bepaald van de tijdsgeest waarin hij is opgegroeid en heeft gewerkt. Bovendien is het een merkwaardig leven, de moeite waard om verteld te worden.

H2. Een eerste kennismaking met de *Tractatus Logico-Philosophicus*

De algemene structuur van het werk wordt hier uiteengezet, zowel wat de vorm als wat de inhoud betreft. Ook wordt aandacht besteed aan de omringende teksten om tot een beter begrip van de tekst te komen als voorbereiding op de uitdieping.

H3. Een eerste kennismaking met de *Filosofische Onderzoekingen*

Na een korte schets over de problemen rond de uitgave van het latere werk van Wittgenstein, wordt ingezoomd op de *Filosofische Onderzoekingen*, in termen van enkele sleutelconcepten waaronder het curieuze idee van familiegelekenissen.

College 2. Een eerste uitdieping van de *Tractatus Logico-Philosophicus*

H4. De aanvang van de *Tractatus* tot aan de introductie van de beelden

De *Tractatus* telt zeven hoofdparagrafen, zeg maar zeven deeltjes. In dit hoofdstuk wordt paragraaf 1 in detail behandeld en paragraaf 2 wordt aangepakt tot aan de introductie van de zogenaamde beeldentheorie (*picture theory of language*).

Paragrafen behandeld (op een paar na) in dit hoofdstuk (de onderstreepte tussentitels zijn van de hand van Van Bendegem):

De beschrijving van de wereld

1 De wereld is alles, wat het geval is.

1.1 De wereld is het geheel der feiten, niet der dingen.

1.11 De wereld is door de feiten vastgelegd en daardoor, dat het alle feiten zijn.

1.12 Want, het geheel der feiten bepaalt, wat het geval is en ook, wat allemaal niet het geval is.

1.13 De feiten *in de logische ruimte* zijn de wereld.

1.2 De wereld valt uiteen in feiten.

1.21 Iets kan het geval zijn of niet het geval zijn, en al het andere kan gelijk blijven.

Standen van zaken

2 Wat het geval is, het feit, is het bestaan van standen van zaken.

2.01 De stand van zaken is een verbinding tussen voorwerpen. (Zaken, dingen.)

2.011 Het ligt in het wezen van het ding, onderdeel van een stand van zaken te kunnen zijn.

2.012 *In de logica is niets toevallig*: Indien het ding in een stand van zaken voorkomen kan, dan moet de mogelijkheid van de stand van zaken al in het ding besloten liggen.

Het voorwerp

2.0123 Wanneer ik het voorwerp ken, dan ken ik ook alle mogelijke manieren waarop het in standen van zaken kan voorkomen. (Elk van die mogelijkheden moet in de aard van het voorwerp liggen.) Er kan niet achteraf een nieuwe mogelijkheid gevonden worden.

2.0124 Zijn alle voorwerpen gegeven, dan zijn daarmee ook alle mogelijke standen van zaken gegeven.

2.02 Het voorwerp is eenvoudig.

De resumerende stijl van de Tractatus

2.04 Het geheel van de bestaande standen van zaken is de wereld.

2.05 Het geheel van de bestaande standen van zaken bepaalt ook, welke standen van zaken niet bestaan.

2.06 Het bestaan en niet-bestaan van standen van zaken is de werkelijkheid. (Het bestaan van standen van zaken noemen wij ook een positief, het niet-bestaan een negatief feit.)

2.061 De standen van zaken zijn van elkaar onafhankelijk.

2.062 Uit het bestaan of niet-bestaan van een stand van zaken kan niet tot het bestaan of niet-bestaan van een andere geconcludeerd worden.

2.063 De totale werkelijkheid is de wereld.

H5. Van de beelden naar de aankondiging van de waarheidstafels

Paragraaf 2 wordt afgewerkt en paragraaf 3 exploreert de details van hoe het beeld en de gedachte samenhangen. Onderweg wordt meermaals gewezen op de compositie en de stijl van de *Tractatus* die vanuit literair oogpunt fascinerend mag genoemd worden.

Paragrafen behandeld (op een paar na) in dit hoofdstuk:

De beelden

2.1 Wij maken beelden van de feiten.

2.11 Het beeld stelt de situatie in de logische ruimte, het bestaan en niet bestaan van standen van zaken voor.

2.12 Het beeld is een model van de werkelijkheid.

2.13 Met de voorwerpen komen in het beeld de elementen van het beeld overeen.

2.17 Wat het beeld met de werkelijkheid gemeen moet hebben, om haar op zijn eigen wijze – juist of onjuist – af te kunnen beelden, is zijn *afbeeldingsvorm*.

2.171 Het beeld kan elke werkelijkheid afbeelden waarvan het de vorm heeft. Het ruimtelijke beeld al het ruimtelijke, het gekleurde al het gekleurde, etc.

2.172 Zijn afbeeldingsvorm kan het beeld echter niet afbeelden; *het wijst naar haar*.

- 2.202 Het beeld beeldt een mogelijke situatie in de logische ruimte uit.
- 2.203 Het beeld bevat de mogelijkheid van de situatie, die het uitbeeldt.
- 2.21 Het beeld komt met de werkelijkheid overeen of niet; het is juist of onjuist, waar of onwaar.
- 2.225 *Een a priori waar beeld bestaat niet.*

De beelden worden gedacht

- 3 Het logische beeld van de feiten is de gedachte.
- 3.1 In de zin drukt de gedachte zich zintuiglijk waarneembaar uit.
- 3.141 De zin is geen mengsel van woorden. – (Zoals het muzikale thema geen mengsel van tonen is.) De zin is gearticuleerd.
- 3.23 De eis van de mogelijkheid van eenvoudige tekens is de eis van de welbepaaldheid van de betekenis.
- 3.25 Er is één en slechts één volledige analyse van de zin.
- 3.26 De naam is door geen enkele definitie verder te ontleden: hij is een oerteken.
- 3.262 Wat in het teken niet tot uitdrukking komt, dat toont het gebruik ervan. Wat de tekens inslikken, dat spreekt hun gebruik uit.
- 3.3 Alleen de zin heeft betekenis; slechts in de samenhang van de zin heeft een naam beduiding.
- 3.323 In de omgangstaal komt het buitengewoon dikwijls voor, dat hetzelfde woord op verschillende wijze aanduidt – dus bij verschillende symbolen hoort –, of, dat twee woorden, die op verschillende wijze aanduiden, uiterlijk op dezelfde wijze in de zin gebruikt worden.
- 3.324 Zo ontstaan gemakkelijk de meest fundamentele verwarringen (waarvan de hele filosofie vol is).
- 3.328 Wordt een teken niet gebruikt, dat is het zonder beduiding. Dat is de betekenis van Ockhams leus.
- 3.4 De zin bepaalt een plaats in de logische ruimte. Het bestaan van deze logische plaats is door het bestaan van de bestanddelen alleen gewaarborgd, door het bestaan van de betekenisvolle zin.
- 3.5 Het gebruikte, gedachte, zin-teken is de gedachte.

Op weg naar de waarheidstafels

- 4 De gedachte is de betekenisvolle zin.

College 3. Een verdere uitdieping van de *Tractatus Logico-Philosophicus*

H6. De waarheidstafels en de impact op het filosofische denken

In paragraaf 4 worden de waarheidstafels uiteengezet en in zeker detail behandeld. Duidelijk wordt dat de waarheidstafels de volledigheid kunnen garanderen. Het beeld van de ideale taal komt scherp naar voren en wordt geconfronteerd met de armetierige taal die wij dagelijks gebruiken.

Paragrafen behandeld (op een paar na) in dit hoofdstuk:

De rol van de waarheidstafels en wat eruit volgt

4 De gedachte is de betekenisvolle zin.

4.002 De mens heeft de vaardigheid talen te bouwen, waarmee zich elke betekenis laat uitdrukken, zonder er enig idee van te hebben, hoe en wat elk woord beduidt. – Zoals men ook spreekt, zonder te weten, hoe de afzonderlijke geluiden voortgebracht worden. De omgangstaal is een deel van het menselijk organisme en niet minder gecompliceerd dan deze. Het is volstrekt onmogelijk de logica van de taal rechtstreeks uit haar op te maken. De taal vermomt de gedachten. En wel zo, dat men uit de uiterlijke vorm van het kledingstuk, niet de vorm van de beklede gedachte kan opmaken; omdat de uiterlijke vorm van het kledingstuk voor heel andere doelen gevormd is dan om de vorm van het lichaam uit te laten komen. De stilzwijgende overeenkomsten die nodig zijn voor het begrijpen van de omgangstaal zijn enorm gecompliceerd.

4.003 De meeste zinnen en vragen, die over filosofische dingen geschreven zijn, zijn niet onwaar, maar onzinnig. Wij kunnen derhalve dit soort vragen überhaupt niet beantwoorden, doch slechts hun onzinnigheid vaststellen. De meeste vragen en zinnen van filosofen berusten daarop, dat wij de logica van onze taal niet begrijpen. (Het zijn vragen van de soort, of het goede meer of minder identiek is dan het mooie.) En het is niet verwonderlijk, dat de diepste problemen eigenlijk geen problemen zijn.

4.0031 Alle filosofie is “taalkritiek”.

4.014 De grammofoonplaat, de muzikale gedachte, het notenschrift, de geluidsgolven, staan allemaal in die afbeeldende interne relatie tot elkaar, die bestaat tussen wereld en taal. Hen alle is de logische bouw gemeenschappelijk.

4.022 De zin toont zijn betekenis. De zin toont, hoe het zit, indien hij waar is. En hij zegt, dat het zo zit.

4.024 Een zin begrijpen, houdt in, weten wat het geval is, indien hij waar is. (Men kan hem dus begrijpen, zonder te weten, of hij waar is.) Men begrijpt hem, wanneer men zijn bestanddelen begrijpt.

4.0621 Dat echter de tekens ‘p’ en ‘~p’ hetzelfde kunnen zeggen, is belangrijk. Want dat laat zien, dat er in de werkelijkheid niets beantwoordt aan het teken ‘~’.

4.1 De zin beeldt het bestaan en niet-bestaan van standen van zaken uit.

4.11 Het geheel der ware zinnen is de gezamenlijke natuurwetenschap (of het geheel der natuurwetenschappen).

4.112 Het doel van de filosofie is de logische verheldering van de gedachten. De filosofie is geen leer, maar een activiteit. Een filosofisch werk bestaat in wezen uit verhelderingen. Het resultaat van de filosofie zijn niet ‘filosofische zinnen’, maar het helder worden van zinnen. De filosofie moet de gedachten, die anders, als het ware, troebel en wazig zijn, helder maken en scherp afbakenen.

4.115 Zij zal het onzegbare beduiden, doordat zij het zegbare helder neerzet.

4.116 Alles wat überhaupt gedacht kan worden, kan helder gedacht worden. Alles wat zich zeggen laat, laat zich helder zeggen.

4.1212 Wat getoond worden kan, kan niet gezegd worden.

4.31 De waarheidsmogelijkheden kunnen wij door schema's van het volgende soort uitbeelden ('W' beduidt 'waar', 'O' 'onwaar'. De rijen van 'W' en 'O' onder de rij elementaire zinnen beduiden in gemakkelijk te begrijpen notatie hun waarheidsmogelijkheden):

p	q	r
W	W	W
O	W	W
W	O	W
W	W	O
O	O	W
O	W	O
W	O	O
O	O	O

p	q
W	W
O	W
W	O
O	O

p
W
O

4.461 De zin toont wat hij zegt, de tautologie en de contradictie dat zij niets zegt. De tautologie heeft geen waarheidscondities, want zij is onconditioneel waar; en de contradictie is onder geen beding waar. Tautologie en contradictie zijn betekenisloos.

4.464 De waarheid van de tautologie is zeker, die van de zin mogelijk, die van de contradictie onmogelijk. (Zeker, mogelijk, onmogelijk: Hier hebben wij de eerste aanwijzing van die gradatie die wij in de waarschijnlijkheidsleer nodig hebben.)

4.465 Het logische product van een tautologie en een zin zegt hetzelfde, als de zin. Dus is dat product identiek met die zin. Want men kan het wezenlijke van een symbool niet veranderen, zonder zijn betekenis te veranderen.

4.5 Nu lijkt het mogelijk te zijn, de meest algemene zinsvorm aan te geven

H7. De filosofische exploratie gaat nu echt goed van start

Na de eerste vier paragrafen kan Wittgenstein eindelijk alle filosofische problemen aanpakken en ze een vaak verrassende oplossing geven. Tegelijkertijd worden ook de grenzen van wereld en taal geëxploreerd en blijken zij, misschien wel weinig verrassend, elkaars spiegel te zijn.

Paragrafen behandeld (op een paar na) in dit hoofdstuk:

Over grenzen, solipsisme en zuiver realisme

5 De zin is een waarheidsfunctie van elementaire zinnen. (De elementaire zin is een waarheidsfunctie van zichzelf.)

5.136 Een causaal verband, dat zo'n gevolgtrekking rechtvaardigt, bestaat niet.

5.1361 De gebeurtenissen van de toekomst kunnen wij niet uit de tegenwoordige afleiden. Het geloof aan het causale verband is het bijgeloof.

5.3 Alle zinnen zijn resultaten van waarheidsoperaties met de elementaire zinnen.

5.4611 De logische operatietekens zijn interpuncties.

5.47321 Ockham's devies is natuurlijk niet een willekeurige, of door haar praktische succes gerechtvaardigde regel: Zij geeft te kennen dat onnodige tekeneenheden niets beduiden.

5.5 Elke waarheidsfunctie is een resultaat van de successieve toepassing van de operatie $(- - -W)(\xi, . . .)$ op elementaire zinnen.

5.542 Het is echter duidelijk, dat ‘A gelooft, dat p’, ‘A denkt p’, ‘A zegt p’ van de vorm “‘p’ zegt p’ zijn: En hier gaat het niet om een koppeling van een feit en een voorwerp, maar om de koppeling van feiten door koppeling van hun voorwerpen.

5.55 Wij moeten nu de vraag naar alle mogelijke vormen van de elementaire zinnen a priori beantwoorden.

5.5571 Wanneer ik de elementaire zinnen niet a priori kan aangeven, dan moet het tot overduidelijke onzin leiden, ze aan te willen geven.

5.6 De grenzen van mijn taal beduiden de grenzen van mijn wereld.

5.62 Deze opmerking geeft de sleutel tot het beslissen van de vraag, in hoeverre het solipsisme een waarheid is. Wat het solipsisme namelijk bedoelt, is geheel waar, alleen laat het zich niet zeggen, maar het toont zich.

5.631 Het denkende, voorstellende, subject bestaat niet. Wanneer ik een boek zou schrijven *De wereld, zoals ik haar aantrof*, dan zou ik daarin ook over mijn leven moeten berichten en zeggen, welke ledematen onder mijn wil staan en welke niet, etc., dit is namelijk een methode, om het subject te isoleren, of veeleer te tonen, dat er in een belangrijke zin geen subject bestaat: Van hem alleen namelijk zou er in dit boek geen sprake kunnen zijn.–

5.632 Het subject behoort niet tot de wereld, maar het is een grens van de wereld.

5.64 Hier ziet men, dat het solipsisme, streng doorgevoerd, met het zuivere realisme samenvalt. Het Ik van het solipsisme schrompelt tot uitgebreidheidsloos punt ineen, en de met hem gecoördineerde realiteit blijft over.

H8. De opdracht van de filosoof en het grote zwijgen

De “diepe” filosofische problemen worden nu aangepakt om vast te stellen dat er nog maar weinig is gebeurd en dat de “echte” problemen onaangeroerd zijn gebleven, maar wel in het besef dat taal hier geen rol meer te spelen heeft. Dit hoofdstuk van het college wordt op een bijzonder onverwachte manier afgesloten.

Paragrafen behandeld (op een paar na) in dit hoofdstuk:

Een exacte en volledige beschrijving van de taal

6 De algemene vorm van de waarheidsfunctie is: $[p, \xi, N(\xi)]$.

6.1 De zinnen van de logica zijn tautologieën.

6.11 De zinnen van de logica zeggen dus niets. (Zij zijn de analytische zinnen.)

6.2 De wiskunde is een logische methode.

6.36311 Dat de zon morgen zal opgaan, is een hypothese; en dat wil zeggen: wij weten niet, of hij op zal gaan.

Het heilige moeten

6.4 Alle zinnen zijn gelijkwaardig.

6.41 De zin van de wereld moet buiten haar liggen. In de wereld is alles zoals het is en gebeurt alles zoals het gebeurt; er is in haar geen waarde – en als die er was, dan zou hij geen

waarde hebben. Indien er een waarde bestaat, die waarde heeft, dan moet hij buiten al het gebeuren en zo-zijn liggen. Want al het gebeuren en zo-zijn is toevallig. Wat het niet-toevallig maakt, kan niet in de wereld liggen, want anders zou dit weer toevallig zijn. Het moet buiten de wereld liggen.

6.42 Daarom kunnen er ook geen zinnen van de ethiek zijn. Zinnen kunnen niets hogers uitdrukken.

6.421 Het is duidelijk, dat de ethiek zich niet laat uitspreken. De ethiek is transcendentiaal. (Ethiek en esthetica zijn één.)

6.422 De eerste gedachte bij het opstellen van een ethische wet van de vorm 'gij moet . . .' is: En wat dan, wanneer ik het niet doe? Het is echter duidelijk, dat de ethiek niets met straf en loon in de gewone zin van doen heeft. Dus moet deze vraag naar de gevolgen van een handeling irrelevant zijn. – Op zijn minst mogen deze gevolgen geen gebeurtenissen zijn. Want iets aan die vraagstelling moet toch kloppen. Er moet weliswaar een soort ethische straf en ethisch loon zijn, maar deze moeten in de handeling zelf liggen. (En dit is ook duidelijk, dat het loon iets aangenaams, de straf iets onaangenaams moet zijn.)

6.423 Van de wil als drager van het ethische kan niet gesproken worden. En de wil als fenomeen interesseert slechts de psychologie.

6.43 Wanneer het goede of het slechte willen de wereld verandert, dan kan het slechts de grenzen van de wereld veranderen, niet de feiten; niet dat, wat door de taal uitgedrukt kan worden. Kortweg, de wereld moet daardoor dan überhaupt een andere worden. Zij moet zogezegd als geheel afnemen of toenemen. De wereld van een gelukkige is een andere dan die van een ongelukkige.

6.431 Zoals ook bij de dood de wereld niet verandert, maar ophoudt.

6.4311 De dood is geen gebeurtenis van het leven. De dood beleeft men niet. Wanneer men onder eeuwigheid niet oneindige tijdsduur, maar ontijdelijkheid verstaat, dan leeft hij eeuwig, die in het heden leeft. Ons leven is evenzeer eindeloos, als ons gezichtsveld grenzeloos is.

6.4312 De temporele onsterfelijkheid van de ziel van de mens, dat wil dus zeggen haar eeuwig voortleven na de dood, is niet alleen op geen enkele wijze gegarandeerd, maar bovendien brengt deze aanname in het geheel niet dat tot stand, wat men altijd met haar wilde bereiken. Want wordt daardoor een raadsel opgelost, dat ik eeuwig voortleef? Is dan dit eeuwige leven niet net zo raadselachtig als het tegenwoordige? De oplossing van het raadsel van het leven in ruimte en tijd ligt buiten ruimte en tijd. (Immers moeten er geen natuurwetenschappelijke problemen worden opgelost.)

6.432 Hoe de wereld is, is voor het hogere volkomen onverschillig. God openbaart zich niet in de wereld.

6.4321 De feiten behoren allemaal slechts tot de opgave, niet tot de oplossing.

6.44 Niet hoe de wereld is, is het mystieke, maar dat zij is.

6.45 De aanschouwing van de wereld *sub specie aeterni* is haar aanschouwing als – begrensd – geheel. Het gevoel van de wereld als begrensd geheel is het mystieke.

6.5 Van een antwoord, dat men niet uitspreken kan, kan men ook de vraag niet uitspreken. Het raadsel bestaat niet. Wanneer een vraag zich überhaupt laat stellen, dan kan zij ook beantwoord worden.

6.51 Scepticisme is niet onweerlegbaar, maar overduidelijk onzinnig, wanneer het betwijfelen wil, waar niet gevraagd kan worden. Want twijfel kan slechts bestaan, waar een vraag bestaat; een vraag slechts, waar een antwoord bestaat, en dit slechts, waar iets gezegd worden kan.

6.52 Wij voelen, dat zelfs, wanneer alle mogelijke wetenschappelijke vragen beantwoord zijn, onze levensproblemen nog geheel niet aangeroerd zijn. Weliswaar blijft er dan geen vraag meer over; en precies dat is het antwoord.

6.521 De oplossing van het probleem van het leven merkt men aan het verdwijnen van dit probleem. (Is niet dit de reden, waarom mensen, aan wie de zin van het leven na lang twijfelen duidelijk was geworden, dan niet kunnen zeggen, waaruit deze zin bestaat.)

6.522 Er bestaan zeer zeker onuitsprekelijke zaken. Dit toont zich, het is het mystieke.

6.53 De juiste methode van de filosofie zou eigenlijk deze zijn: Niets te zeggen, dan wat zich zeggen laat, dus zinnen van de natuurwetenschap – dus iets, dat met filosofie niets van doen heeft –, en dan steeds, wanneer een ander iets metafysische wilde zeggen, hem laten zien, dat hij zekere tekens in zijn zinnen geen beduiding heeft gegeven. Deze methode zou voor de andere onbevredigend zijn – hij zou niet het gevoel hebben, dat wij hem filosofie leerden – maar zij zou de enige strikt juiste zijn.

6.54 Mijn zinnen verhelderen daardoor, dat hij, die mij begrijpt, ze uiteindelijk als onzinnig herkent, wanneer hij door hen – op hen – over hen naar boven geklommen is. (Hij moet zagezegd de ladder wegwerpen, nadat hij erop naar boven geklommen is.) Hij moet deze zinnen overwinnen, dan ziet hij de wereld juist.

7 Waarvan men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen.

College 4. Een eerste uitdieping van de *Filosofische Onderzoekingen*

H9. Aanloop: de impact van de *Tractatus* op het filosofische denken

Vooraleer de *Onderzoekingen* zelf aan te vatten, wordt er even stil gestaan bij de impact van de *Tractatus* op de filosofie van de twintigste eeuw tot vandaag. Vooral de analytische filosofie staat hierbij voorop, met de logica als wiskundig of “talig” instrument. De *Wiener Kreis* (met boegbeeld Rudolf Carnap), Bertrand Russell, logische taalanalyse en het reductionisme (in principe en in praktijk) krijgen hierin een plaats.

H10. De vorm van de *Filosofische Onderzoekingen*

De *Onderzoekingen* worden geplaatst in het geheel van het latere werk van Wittgenstein, waarmee de keuze voor dit boek wordt verantwoord en vervolgens wordt de vorm besproken die wederom niet eenvoudig is. Hiermee zijn alle voorbereidingen getroffen voor een inhoudelijke analyse.

Belangrijkste werken uit de latere periode die worden vermeld

Psychologie

- *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie I, Remarks on the Foundations of Psychology, I*, G.H. von Wright and Heikki Nyman, eds. Oxford: Basil Blackwell, 1980.
- *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie II, Remarks on the Foundations of Psychology, II*, G.H. von Wright and Heikki Nyman, eds. Oxford: Basil Blackwell, 1980.
- *Remarks on Colour*, G.E.M. Anscombe, ed. Oxford: Basil Blackwell, 1977.

Antropologie

- *Bemerkungen über Frazer's The Golden Bough*, Rush Rhees, ed. *Synthese* 17 (1967) 233-253.

Filosofie van de wiskunde

- *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*, G.E.M. Anscombe, Rush Rhees and G.H. von Wright, eds. in *Schriften* 6, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1974.

Filosofie algemeen

- *The Blue and Brown Books*, Oxford: Basil Blackwell, 1958.
- *Philosophische Bemerkungen*, Oxford: Basil Blackwell, 1964
- *Philosophische Grammatik*, Rush Rhees, ed. Oxford: Basil Blackwell, 1969.
- *Über Gewissheit*, G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright, eds. Oxford: Basil Blackwell, 1969.
- *Vermischte Bemerkungen, Culture and Value*, G.H. von Wright, ed. Oxford: Basil Blackwell, 1980.
- *Zettel*, G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright, eds. Oxford: Basil Blackwell, 1967.

H11. Filosofische onderzoeken uitgediept

De analysemethode die gevolgd wordt, is best als een wandeling te zien waarbij de gids, eerder eigenzinnig, kiest om op deze of gene plek te blijven stilstaan en die plek van commentaar, uitleg en bedenkingen te voorzien.

Paragrafen behandeld in dit hoofdstuk:

Uit het voorwoord:

De filosofische opmerkingen in dit boek vormen als het ware een verzameling landschapsschetsen, die op die lange en ingewikkelde tochten zijn ontstaan. ... Zo is dit boek eigenlijk niet meer dan een album.

Geselecteerde paragrafen uit deel I

Taalspelen

§11: Denk aan het gereedschap in een gereedschapskist: een hamer, een tang, een zaag, een schroevendraaier, een duimstok, een lijmpot, lijm, spijkers en schroeven. – Zo uiteenlopend als de functies van deze voorwerpen zijn, zo uiteenlopend zijn ook de functies van de woorden. (En er zijn hier en daar overeenkomsten.) Wat ons in verwarring brengt, is natuurlijk de uniforme gedaante waarin de woorden ons gesproken, geschreven of gedrukt

tegemoet treden. Want hun *gebruik* staat ons niet zo helder voor ogen. En met name niet wanneer wij filosoferen!

§23: Hoeveel soorten zinnen zijn er echter? Bewering, vraag en bevel misschien? – Er zijn *tallose* soorten: tallose verschillende manieren om dat te gebruiken wat wij ‘tekens’, ‘woorden’, ‘zinnen’ noemen. ... Het woord ‘*taalspel*’ moet hier beklemtonen dat het *spreken* van een taal deel uitmaakt van een activiteit, of een levensvorm. [*Hierna volgt een opsomming van dergelijke activiteiten.*]

Verwerping van het bestaan van elementaire zinnen

§47: Maar uit welke enkelvoudige bestanddelen is de realiteit samengesteld? – Wat zijn de enkelvoudige bestanddelen van een stoel? – De stukken hout waaruit hij bestaat? Of de moleculen, de atomen? – ‘Enkelvoudig’ wil zeggen: niet samengesteld. En dan gaat het erom: in welke zin ‘samengesteld’? Het heeft helemaal geen zin te spreken over de ‘enkelvoudige bestanddelen van een stoel’.

Familiegelijkenissen

§67: Ik kan deze gelijkenissen niet beter karakteriseren dan met het woord ‘familiegelijkenissen’; want zo overlappen en kruisen de verschillende gelijkenissen tussen de leden van een familie elkaar: bouw, gelaatstreken, kleur van de ogen, manier van lopen, temperament, etc. etc. – En ik zal zeggen: de ‘spelen’ vormen een familie. ... En dat de draad sterk is komt niet doordat er een vezel is die door de hele lengte van de draad loopt, maar doordat een groot aantal vezels elkaar overlappen.

Wat is filosofie (bedrijven)?

§106: Hier is het moeilijk als het ware het hoofd koel te houden, – te zien dat we bij de dingen van het alledaagse denken moeten blijven, en niet op een dwaalweg moeten raken, waar het lijkt alsof we de laatste subtiliteiten moeten beschrijven, die we met onze middelen trouwens helemaal niet zouden kunnen beschrijven. We voelen ons net of we een gescheurd spinnenweb met onze vingers in orde zouden moeten brengen.

§109: ... De filosofie is een strijd tegen de beheksing van ons verstand door de middelen van onze taal. [*laatste zin van de paragraaf*]

§119: De resultaten van de filosofie zijn de ontdekking van allerlei doodgewone onzin en de builen, die het verstand heeft opgelopen bij het opbotsen tegen de grenzen van de taal. Zij, de builen, doen ons de waarde van die ontdekking inzien.

§123: Een filosofisch probleem heeft de vorm: ‘Ik weet de weg niet.’

§133: ... Er is niet *één* methode van de filosofie, maar wel zijn er methoden, verschillende therapieën als het ware. [*laatste zin van de paragraaf*]

§ 194: Wanneer we filosoferen, zijn we net wilden, een primitief volk, dat de manier van uitdrukken van geciviliseerde mensen hoort, haar verkeerd interpreteert en dan de merkwaardigste conclusies trekt uit die interpretatie. [*laatste zinnen van de paragraaf*]

H12. Verdere exploratie van de *Filosofische Onderzoekingen*

De wandeling wordt voort- en verdergezet en het moeilijke en lastige thema van “het volgen van een regel” wordt behandeld. Dit is één van de kernconcepten, naast de in het vorige hoofdstuk behandelde concepten zoals taalspel, levensvormen en familiegelekenissen. En even complex.

Geselecteerde paragrafen uit deel I

§ 199: Is wat wij ‘een regel volgen’ noemen iets dat slechts *één* persoon, slechts *één* keer in zijn leven, zou kunnen doen? – En dat is natuurlijk een opmerking over de *grammatica* van de uitdrukking ‘de regel volgen’. Er kan niet slechts één enkele keer door één persoon een regel gevolgd zijn. Er kan niet slechts één enkele keer één mededeling gedaan, één bevel gegeven, of begrepen zijn. Een regel volgen, een mededeling doen, een bevel geven, een partij schaak spelen zijn *gewoontes* (gebruiken, instituties). Een zin begrijpen wil zeggen een taal begrijpen. Een taal begrijpen wil zeggen, een techniek beheersen.

§ 216: ‘Een ding is identiek met zichzelf.’ – Er is geen mooier voorbeeld van een nutteloze zin, die echter toch is verbonden met een spel van de voorstelling. Het is alsof we het ding, in onze voorstelling, in zijn eigen vorm leggen, en zien dat het past.

§ 219: Wanneer ik een regel volg, kies ik niet. Ik volg een regel *blindelings*. [*Laatste zinnen van de paragraaf*]

College 5. Een verdere uitdieping van de *Filosofische Onderzoekingen*

H13. Nog verdere exploratie van de *Filosofische Onderzoekingen*.

In een eerste luik wordt het thema van de mogelijkheid of onmogelijkheid van een privé-taal behandeld. Daarna begint de wandeltocht zich te transformeren in een zoektocht omdat er zich zoveel paden aandienen dat het vinden van een weg moeilijker wordt dan het ontsnappen uit een vliegenglas.

Geselecteerde paragrafen uit deel I

§ 246: In hoeverre zijn mijn gewaarwordingen nu *privé*? – Nu, alleen ik kan weten of ik werkelijk pijn heb; een ander kan het slechts vermoeden. – Dat is aan de ene kant niet waar en aan de andere kant onzinnig. Als het woord ‘weten’ gebruiken zoals het normaal wordt gebruikt (en hoe zouden we het anders moeten gebruiken!), weten anderen heel vaak wanneer ik pijn heb. – Ja, maar toch niet met de zekerheid waarmee ik het zelf weet! – Van mij kun je helemaal niet zeggen (behalve misschien voor de grap) dat ik *weet* dat ik pijn heb. Wat wil dat zeggen – behalve misschien dat ik pijn *heb*?

§ 255: De filosoof behandelt een vraag: als een ziekte. [*Even terug naar de filosofie*]

§ 279: Stel je voor dat iemand zou zeggen: ‘Ik weet toch hoe lang ik ben!’ en ten teken daarvan een hand op zijn schedel legt! [*Als voorbeeld van de moeilijkheid om te begrijpen wat LW bedoelt*]

§ 309: Wat is je doel in de filosofie? – De vlieg de weg wijzen uit het vliegendglas. [*Nog even terug naar de filosofie*]

§ 369: Je zou willen vragen: ‘Hoe gaat dat – wat gebeurt er – wanneer iemand hoofdrekent?’ – En in een bepaald geval kan het antwoord luiden: ‘Ik tel eerst 17 en 18 op, dan trek ik 39 af: ...’ Maar dat is niet het antwoord op onze vraag: Wat hoofdrekenen wil zeggen wordt op zo’n manier niet verklaard.

§ 410: ‘Ik’ benoemt geen persoon, ‘hier’ geen plaats, ‘dit’ is geen naam. Maar ze staan in verband met namen. Namen worden met behulp van deze woorden verklaard. Het is ook waar dat het kenmerkend is voor de natuurkunde dat zij deze woorden niet gebruikt.

§ 415: Wat wij leveren, zijn eigenlijk opmerkingen bij de natuurlijke historie van de mens; echter geen curieuze bijdragen, maar constateringingen waaraan niemand getwijfeld heeft, en die alleen daarom aan de aandacht ontsnappen omdat ze zich voortdurend voor onze ogen bevinden.

§ 426: Er wordt een beeld opgeroepen dat *ondubbelzinnig* de zin vast lijkt te leggen. Het werkelijke gebruik lijkt verontreinigd in vergelijking met het gebruik dat het beeld ons schetst. Het gaat hier weer zoals in de verzamelingenleer: de wijze van uitdrukken lijkt te zijn afgestemd op een God, die weet wat wij niet kunnen weten, hij ziet die oneindige reeksen helemaal en ziet in het bewustzijn van de mens. Voor ons zijn die uitdrukkingsvormen echter een soort staatsiegewaden, die wij weliswaar aantrekken, maar waar we niet veel mee kunnen beginnen, aangezien ons de werkelijke macht ontbreekt die die kleding zinvol en functioneel zou maken.

§432: Elk teken *alleen* zou dood lijken. *Wat* geeft het leven? – In het gebruik *leeft* het. Heeft het dan de levende adem in zich? – Of is het *gebruik* zijn adem?

§436: Hier kun je gemakkelijk in die doodlopende steeg van het filosoferen raken, waar men gelooft dat de moeilijkheid van de opgave daarin zit wat de moeilijk te vangen verschijnselen, de snel ontglippende momentele ervaring of iets dergelijks, moeten beschrijven. Waar de gewone taal ons te grof schijnt, en het lijkt alsof we niet met de fenomenen te maken hebben waar we in het dagelijkse leven over spreken, maar ‘met de gemakkelijke vervliegende, die met hun opduiken en verdwijnen die eerstgenoemde min of meer voortbrengen’. [*Het laatste fragment tussen aanhalingstekens verwijst naar Augustinus, De Bekentenissen*]

§ 445: In de taal raken verwachting en vervulling elkaar.

H14. Nog weer verdere exploratie van de *Filosofische Onderzoekingen*

Het wordt moeilijker en moeilijker om nog een eenvoudige thematische indeling te presenteren en dus wordt de wandeling of de zoektocht een eerder “vrije” aangelegenheid waar onderwerpen elkaar opvolgen en vrije associatie een belangrijker aandeel krijgt.

Geselecteerde paragrafen uit deel I

§ 462: Ik kan hem zoeken wanneer hij er niet is, maar hem niet ophangen wanneer hij er niet is. Je zou kunnen willen zeggen: ‘Maar hij moet toch ook ergens zijn wanneer ik hem zoek.’ –

Dan moet hij ook ergens zijn wanneer ik hem niet vind, en ook wanneer hij helemaal niet bestaat.

§ 463: ‘*Hem* heb je gezocht?’ Je kon niet eens weten of hij er was!’ – Dit probleem echter doet zich *werkelijk* voor bij het zoeken in de wiskunde. Je kunt bijvoorbeeld de vraag stellen: hoe was het mogelijk zelfs maar te *zoeken* naar een driedeling van de hoek?

§ 491: Niet: ‘zonder taal zouden we niet elkaar kunnen communiceren’ – maar wel: zonder taal kunnen we andere mensen niet zo en zo beïnvloeden; kunnen we geen wegen aanleggen en machines bouwen, etc. En ook: zonder het gebruik van spraak en schrift zouden mensen niet kunnen communiceren.

§ 498: Wanneer ik zeg dat de bevelen ‘Breng mij suiker!’ en ‘Breng mij melk’ zin hebben, maar de combinatie ‘Melk mij suiker’ niet, dan wil dat niet zeggen dat het uitspreken van deze woordverbinding geen uitwerking heeft. En als de uitwerking nu is, dat de ander mij aanstaart en zijn mond open valt, noem ik de uitspraak daarom nog niet het bevel mij aan te staren etc., ook niet wanneer ik juist deze uitwerking had willen bewerkstelligen.

§ 536: ... Het herinterpreteren van een gezichtsuitdrukking is te vergelijken met het herinterpreteren van een akkoord in de muziek, wanneer we het de ene keer als een overgang naar deze, de andere keer als een overgang naar die toonsoort voelen. [*Laatste zin van de paragraaf*]

§ 554: We kunnen ons gemakkelijk mensen indenken met een ‘primitievere’ logica, waarin iets correspondeert met onze ontkenning alleen bestaat voor bepaalde zinnen; bijvoorbeeld voor die, welke nog geen ontkenning bevatten. Je zou de zin ‘Hij gaat het huis binnen’ ontkennend kunnen maken, maar de ontkenning van een negatie zou zinloos zijn, of slechts gelden als herhaling van de ontkenning. Denk aan andere middelen dan de onze om een ontkenning uit te drukken, bijvoorbeeld door de toonhoogte van een zin. Hoe zou een dubbele ontkenning er dan uitzien?

§ 593: Een hoofdoorzaak van filosofische ziektes – een eenzijdig dieet: men voedt zijn denken met slechts één soort voorbeelden.

§ 598: Wanneer we filosoferen zouden we gevoelens willen hypostaseren waar er geen zijn. Ze dienen om ons onze gedachten te verklaren. ...

§ 599: In de filosofie worden geen conclusies getrokken. ‘Zo moet het toch zijn!’ is geen uitspraak uit de filosofie. Zij stelt slechts vast wat iedereen zal toegeven.

§ 610: Beschrijf het aroma van koffie! – Waarom gaat dat niet? Ontbreken ons de woorden? En *voor wat* ontbreken ons de woorden? – Maar waar komt de gedachte vandaan dat zo’n beschrijving toch mogelijk zou moeten zijn? Heb je zo’n beschrijving ooit gemist? Heb je geprobeerd het aroma te beschrijven, en is het toe niet gelukt?

§ 630: Bekijk de volgende twee taalspelen:

(a) Iemand geeft een ander het bevel bepaalde armbewegingen te maken, of bepaalde lichaamshoudingen aan te nemen (gymnastiekleraar en leerling). En een variant van dit taalspel gaat als volgt: de leerling geeft zichzelf bevelen en voert ze daarna uit.

(b) Iemand observeert bepaalde regelmatige processen – bijvoorbeeld de reacties van verschillende metalen op zuren – en doet op grond daarvan voorspellingen over de reacties die in bepaalde gevallen zullen optreden.

Er bestaat een duidelijke verwantschap tussen deze twee taalspelen, en ook een fundamenteel verschil. In allebei zou je de woorden die uitgesproken worden ‘voorspellingen’ kunnen noemen. Vergelijk echter het africhten dat tot de ene techniek leidt met het africhten voor de tweede!

§ 664: Je zou in het gebruik van een woord een ‘oppervlaktegrammatica’ van een ‘dieptegrammatica’ kunnen onderscheiden. Dat wat zich bij het gebruiken van een woord onmiddellijk in je grift is zijn wijze van gebruik binnen de *zinsbouw*, dat deel van het gebruik – zou je kunnen zeggen – dat je met het oor kunt opnemen. – En vergelijk nu de dieptegrammatica, van bijvoorbeeld het woord ‘bedoelen’, met wat de oppervlaktegrammatica ons zou doen vermoeden. Geen wonder dat je het moeilijk vindt eruit te komen.

H15. Afronding zonder aankomst van de exploratie van de *Filosofische Onderzoekingen*

In dit hoofdstuk is het eindelijk de beurt aan deel II. Uit dit vrij omvangrijk gedeelte is een strenge selectie gemaakt om vooral de rijkdom, de moeilijkheidsgraad, de opaciteit en de inspirerende gedachten aan bod te laten komen.

Geselecteerde paragrafen uit deel II

Deel V: Het is hier als met de verhouding tussen een fysisch voorwerp en zintuiglijke indrukken. We hebben hier te maken met twee taalspelen, en de onderlinge relaties zijn gecompliceerd van aard. – Als je deze relaties tot een *eenvoudige* formule terug wilt brengen, gaat het mis.

Deel VI: Het zou zo kunnen zijn: ik hoor dat iemand een schilderij ‘Beethoven bij het schrijven van de negende symfonie’ aan het schilderen is. Ik zou mij gemakkelijk kunnen voorstellen wat er op zo’n schilderij te zien zou zijn. Maar stel dat iemand zou willen weergeven hoe Goethe er bij het schrijven van de negende symfonie uitgezien zou hebben? Daar zou ik mij niets bij weten voor te stellen dat niet pijnlijk en belachelijk was.

Deel IX: Je zou je mensen kunnen voorstellen die als het ware veel preciezer dachten dan wij, en daar waar wij *één* woord gebruiken, er verschillende gebruikten. [*De voorafgaande zinnen hebben het over bang zijn en de verschillende contexten, taalspelen dus, waarin dit woord kan gebruikt worden.*]

... Aan het taalspel van het melden kan een zodanige draai gegeven worden dat de melding de ontvanger niet iets over het onderwerp ervan moet vertellen; maar over degene die de melding doet. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer een leraar een leerling overhoort. (Je kunt meten om de maatstaf te testen.)

Deel X: Beschouw niet een aarzelende bewering als een bewering dat er gearzeld wordt.

Deel XI: Het begrip ‘zien’ maakt een verwarde indruk. NU, dat is het ook. – Ik kijk uit over het landschap; mijn blik dwaalt rond, ik zie allerlei soorten beweging, duidelijk en onduidelijk; van *dit* krijg ik een duidelijke indruk, van *dat* slechts een zeer vage indruk. Hoe volkomen verscheurd kan hetgeen we zien ons toch lijken! En kijk nu naar wat er allemaal ‘beschrijving van wat je hebt gezien’ heet! – Maar dat is precies wat je een beschrijving van wat je hebt gezien noemt. Er bestaat niet *één eigenlijk*, normaal geval van zo’n beschrijving –

en de rest is gewoon nog onduidelijk, wacht nog op verduidelijking, of moet eenvoudigweg als afval in de hoek worden geveegd.

... Vergelijk daarmee: je hangt soms spreuken aan de muur. Maar geen stellingen uit de mechanica. (Onze verhouding tot die twee.)

... Gegeven de twee begrippen ‘vet’ en ‘mager’, zou je dan eerder geneigd zijn te zeggen dat woensdag vet is en dinsdag mager, of juist omgekeerd? (Ik ben zonder meer geneigd tot het eerste.) Hebben ‘vet’ en ‘mager’ hier nu een andere betekenis dan normaal? – Ze hebben een ander gebruik. – Had ik dus eigenlijk andere woorden moeten gebruiken? Zeker niet? – Ik wil *deze* woorden (met de mij vertrouwde betekenissen) *hier* gebruiken. ...

... Ik kan weten dat iemand anders denkt, niet wat ikzelf denk. Het is juist te zeggen ‘Ik weet wat jij denkt’ en onjuist: ‘Ik weet wat ik denk.’ (Een hele wolk filosofie condenseert tot een druppeltje grammatica.)

... Wanneer een leeuw kon praten, zouden we hem niet kunnen begrijpen.

... De ontzaglijke verscheidenheid van alle dagelijkse taalspelen dringt niet tot ons bewustzijn door, omdat de kleren van onze taal alles gelijkmaken. [*Denk terug aan de kledingmetafoor in de Tractatus.*]

... Wat geaccepteerd dient te worden, het gegevene – zou je kunnen zeggen – zijn *levensvormen*.

... Een kind moet veel leren voor het kan doen alsof. (Een hond kan niet huichelen, maar hij kan ook niet oprecht zijn.)

H16. De impact van de *Filosofische Onderzoekingen* op de huidige filosofie

In dit laatste hoofdstuk wordt ingegaan op de impact van de *Filosofische Onderzoekingen* – en bij uitbreiding van alle werk in de latere periode – op de moderne en actuele wijsbegeerte. Gezien de complexiteit van het oeuvre zelf mag men niet verbaasd zijn dat het in kaart brengen van die impact ook geen eenvoudige zaak is.

Korte opsomming van de impact

1. De belangrijkste ontwikkeling is zonder twijfel de **Ordinary Language Philosophy** met vertegenwoordigers zoals John Austin, Peter Strawson en John Searle.

2.1. Een apart domein is de studie van Wittgenstein met betrekking tot de **wiskunde** (Crispin Wright, Mathieu Marion, Victor Rodych, ...) maar met de nodige verwarringen (vooral naar het oneindige toe). We mogen ook Saul Kripke niet vergeten die het heeft over scepticisme en regels volgen.

2.2. Evenzo zijn **religie, antropologie, psychologie**, ... aparte domeinen in de Wittgenstein studie.

3.1. De **“post-moderne”** filosofie heeft dankbaar gebruik gemaakt van Wittgensteins methode (denk aan de “deconstructie” als uitloper van de linguïstische analyse).

3.2. Maar ook in de richting van de **sociologie** is er een invloed merkbaar: David Bloor is van deze ontwikkeling een typisch voorbeeld.

3.3. Maar ook in het **pragmatisme** (denk aan de “meaning = use” slogan) en in de **semiotiek** (of tekenleer).

4. Verrassend genoeg: ook **conservatieve** denkers vinden steun bij Wittgenstein! De nadruk op het sociale maakt gebruiken belangrijk en één van de vormen van inbedding is *traditie*! Bovendien zijn er voldoende argumenten te vinden om de rol van de wetenschappen te minimaliseren zodat kunstbeleving geen zaak meer is van experimentele psychologie maar wel een kwestie die te maken heeft met schoonheid en, in het verlengde daarvan, het sublieme. Maar ook religie kan een authentieke, op zichzelf staande ervaring/beleving worden waar de wetenschappen weinig of niets komen doen. Dus kan Roger Scruton als een Wittgensteiniaan gezien worden!

Aanbevolen literatuur

De basisbronnen.

Voor de *Tractatus Philosophico-Logicus* is de online versie gebruikt van Victor Gijsbers: <https://anzdoc.com/wittgenstein-als-verleider-victor-gijsbers.html>. Deze uitgave is vrij van alle rechten en mag dus gedownload en verspreid worden. Voor de *Filosofische Onderzoekingen* is de Nederlandse vertaling gebruikt van Maarten Derksen en Sybe Terwee (Meppel: Boom, 2015).

Aanvullende bronnen voor de *Tractatus*.

In de eerste plaats is er de *Tractatus Logico-Philosophicus*, vertaald en van een nawoord en aantekeningen voorzien door W. F. Hermans (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1989 (1975)). Het loont de moeite om deze vertaling te vergelijken met de hier gebruikte vertaling van Gijsbers om de subtiliteiten in Wittgensteins denken te zien verschijnen. Voor de *Tractatus* zijn er ook nog een aantal aanvullende bronnen die enorm kunnen helpen bij het doorgronden van de tekst. Zo beschikken we over de notaboeken - *Notebooks 1914-16* (uitgegeven door G. H. Von Wright en G. E. M. Anscombe, New York: Harper & Brothers, 1961) – die een inzicht geven in de genese van de tekst. Maar uiteraard is de zogenaamde *Prototractatus. An early version of Tractatus Logico-Philosophicus by Ludwig Wittgenstein* (uitgegeven door B. F. McGuinness, T. Nyberg en G.H. Von Wright, Londen: Routledge, 1996) wat dat betreft nog belangrijker. Het betreft een verloren gewaand manuscript dat, onder andere, laat zien dat de finale nummering van de paragrafen niet overeenstemt met de nummering in het manuscript. Het loont ook de moeite om een blik te gooien op de publicatie van de *Tractatus* in de *Ostwald Annalen der Naturphilosophie*, niet met de latere Latijnse titel maar wel met de oorspronkelijke titel, namelijk *Logisch-Philosophische Abhandlung*. Hiervoor kan best de *Wittgenstein Archives* in Bergen geconsulteerd worden, zie punt 4 hieronder. En, last but not least, is het korte artikel *Some remarks on logical form* (*Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, vol. 9, 1929, pp. 162-171) het lezen waard omdat Wittgenstein een aantal jaren na het afronden en verschijnen van de *Tractatus* blijkbaar nog steeds de nood voelde om de inhoud ervan te blijven verdedigen.

Biografieën en context.

De twee meest in het oog springende biografieën van recente(re) datum zijn de boeken van Bruce Duffy, *De wereld die ik aantrof*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1991 (Oorspronkelijke titel: *The World as I Found It*) en Ray Monk: *Het heilige moeten*. Amsterdam: Prometheus, 1992 (Oorspronkelijke titel: *The Duty of a Genius*). Om de tijdsgeest te kunnen vatten waarin Wittgenstein heeft gewerkt, is nog steeds het boek van Allan Janik en Stephen Toulmin: *Het Wenen van Wittgenstein*. Meppel: Boom, 1990. (Oorspronkelijke titel: *Wittgenstein's Vienna*), warm aan te bevelen.

Voor wie verder op exploratie wil gaan.

De secundaire literatuur over het werk van Wittgenstein is zonder meer gigantisch te noemen: honderden boeken en duizenden artikels bestuderen één of ander detail in het omvangrijke

oeuvre dat trouwens nog niet volledig geïnventariseerd is. Daarom hebben de twee werken die volgen vooral de bedoeling om de lezer te helpen bij het lezen van Wittgenstein zelf:

- Hans-Johan Glock: *A Wittgenstein Dictionary*. Oxford: Blackwell, 1996, en
- Antony Kenny (ed.): *The Wittgenstein Reader*. Oxford: Blackwell, 1994.

De belangrijkste bron voor originele documenten in digitale vorm is te vinden in *The Wittgenstein Archives at the University of Bergen* (WAB): <http://wab.uib.no/>. Heel interessant én belangrijk detail: de website is open toegankelijk.

Ook het vermelden waard.

Ten slotte verwijs ik graag naar mijn persoonlijke website waar opnames te vinden zijn rond leven en werk van Wittgenstein en de *Tractatus*: <http://jeanpaulvanbendegem.be/home/lezingen/lezingen-opnames/>. De power point presentatie die daarbij gebruikt wordt kan helpen bij het eerste college omdat het werk van Joseph Kosuth, *One and three chairs*, wordt getoond en ook een beeld uit de film van Derek Jarman, *Wittgenstein*. Verder is er een kort fragment te zien en te horen van Paul Wittgenstein die het pianoconcert voor de linkerhand van Maurice Ravel uitvoert.